

УДК 821.161. "18"–Шевченко
ББК 83.3 (4 Укр)

**СЮЖЕТО- Й ОБРАЗМОДЕЛЮВАЛЬНА
ФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ ХРОНОТОПУ В ПОЕМІ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА «ТАРАСОВА НІЧ»**

А. С. Верлата

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української літератури; м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342) 59-60-74; e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

У статті досліджено часопросторові особливості поеми Тараса Шевченка про героїчну минувшину України з погляду специфіки хронотопу, зокрема художнього простору, що впливає на сюжетну концепцію та образну галерею ліро-епічного твору автора. Обґрунтовано значення розгляду поеми саме крізь призму авторського використання хронотопних категорій, оскільки такий погляд на творчу концепцію Тараса Шевченка дозволяє скомпонувати в уяві реципієнта цілісну картину художнього тексту.

Ключові слова: *хронотоп, художній простір, локус, художній час, символ, бінарна опозиція, ліро-епічний твір.*

Творча спадщина Тараса Шевченка є однією із найбільш досліджених в українському літературознавстві. І це не дивно, адже письменник, без перебільшення, – знакова постать не тільки для української художньої літератури зокрема, а й для історії та культури нашого народу загалом. Студіювання обширного творчого доробку Шевченка проводилося і здійснюється під різними кутами зору, крізь призму багатьох методологічних концепцій. І все ж недостатньо дослідженою, на нашу думку, залишається проблема хронотопу як об'єднувального чинника у структурі художніх творів митця.

Як відомо, автор при конструюванні сюжетної та образної парадигми художнього твору може вдаватися до найрізноманітніших літературно-мистецьких прийомів. Важливим при цьому є часопросторова організація художнього світу, в якому живе і діє герой. За словами Михайла Бахтіна, який впровадив поняття хронотопу в літературознавчий обіг і заклав його теоретичні основи, «в літературно-художньому хронотопі присутнє злиття просторових і часових прикмет в осмисленому і конкретному цілому. Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо зримим; простір же інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються у просторі, і простір осмислюється й вимірюється часом» [1, с. 235]. Зокрема, «простір як категорія поетики – одна з важливих диференційних ознак художнього тексту, що

відрізняють його від тексту нехудожнього. Природа простору літературного твору, особливості його побудови та функціонування значною мірою визначають міру художності та естетичної досконалості тексту, а подеколи і вплив твору на свідомість сприймача» [2, с. 39]. Беручи це до уваги, можемо простежити вплив художнього часу й художнього простору на формування ліро-епічного полотна поеми Тараса Шевченка «Тарасова ніч».

Уже з перших рядків автор окреслює загальну тональну палітру, немовби натякає на основні смислові домінанти, якими читач буде керуватися при сприйнятті художньої концепції твору:

*На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає.*

Символічно постає основний локус цього поетичного фрагмента – розпуття. «Роздоріжжя, розстань – місце, звідки розходяться або куди сходяться дві чи кілька доріг; розпуття; символ вибору; здавна вважається фатальним, тому, лаючи, закликають: «Хай тебе винесе на роздоріжжя!» (маючи на увазі, очевидно, нечисту силу, яка полюбляє це місце); ... у давнину на роздоріжжях ховали самогубців та карних злочинців, душі яких не знали спокою й переслідували прохожих; ... фатальність цього місця визначила переносний зміст сполучення на роздоріжжі – у стані нерішучості, важких роздумів, вагань» [3, с. 505-506]; «Дорога – традиційний образ блукань, пошуку» [4, с. 156]. Знаковим чинником є присутність на розпутті кобзаря – за поетичною традицією Шевченка, посередника між небесами та землею, пророка, який має місію доносити божественну волю до людей, вказувати їм шлях.

На наш погляд, саме просторовий образ роздоріжжя, а отже, і невизначеності, розгубленості, відсутності чіткого орієнтира, а в поданому контексті – ще й символу руйни і знищення козацької волі, визначає в подальшому розгортанні тексту основне його концептуальне положення: український народ має сам вибрати собі дорогу, подальшу долю – або й надалі мовчати і коритися лихові, або ж провадити боротьбу і визволитися з неволі, відродивши славу своїх предків-козаків. Надалі розглянемо докладніше цей ключовий смисловий вектор, значною мірою підсилений засобами хронотопної художньої дійсності.

Загалом можемо виокремити двопланове часопросторове змалювання дійсності у поемі. З одного боку, моделюється статична ситуація, персонажами якої виступають кобзар і його слухачі, узагальнено – український народ. Кобзар співає про славу минувшину України, про боротьбу козацтва із поневолювачами, зображаючи таким чином динамічну змінну картину і протиставляючи торжество свободи й гідності пасивному людському існуванню та сліпій упокореності, тобто імпліцитно вказує українцям на шлях до визволення. У цьому аспекті прикметним є те, що статична пасивна ситуація не має чітко виражених рамок хронотопу, натомість образ розпуття поглинає як просторові, так і часові орі-

ентовні координати. У такій загальній субстанції невизначеності виокремлюються лише деякі конкретні елементи. Це розповідь кобзаря про те, «*як збиралась громадонька / В неділеньку вранці // Як ховали козаченька / В зеленім байраці //*». Такі сюжетні штрихи натякають на необхідність і неминучість визвольних змагань як засобу самоствердження й права на вільне життя українського народу.

Аналізуючи розповідь про повстання Тараса Трясила – динамічну картину, яка по суті є ретроспекцією, можемо виокремити значно складнішу систему організації поетичного тексту засобами хронотопу. По-перше, фольклорно стилізований зачин «*Встає хмара з-за Лиману / А друга з поля //*» підкреслює прихід лиха, яке поступово оточує Україну звідусюди, витає навіть у повітрі, заповнюючи собою весь простір. Лише козацька міць здатна його здолати. «Зайвим було б доводити, що простір у Т.Шевченка принципово багатовимірний – міфологічний, символічний, інтелектуальний, вербальний; перетинання цих площин, їхня взаємодоповнюваність і творять особливе енергетичне поле Шевченкової поезії» [2, с. 57].

По-друге, у монолозі Трясила спостерігаємо зіставлення картин символічної часопросторової хаотичності, що в підсумку означає руйнацію народного духу. Суть цієї хаотичності якісно неоднакова, бо в різних проекціях відображає бажане та дійсне. У першому випадку герой, а разом з ним і автор, запитує, куди поділися козаки, гетьмани, чому вони не рятують України. Пояснити неможливість бажаного він може тільки знищенням і апокаліптичним крахом одвічних українських символів звитяги – високих могил та гір, що нагадували українцям, чий вони діти:

*Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки, гетьмани?
Де поділися? Згоріло
А чи затопило
Синє море твої гори,
Високі могили?*

У другому випадку – зображенні реальної картини – руйнація полягає не у зовнішніх чинниках, а в деструктивному стані пасивності, людської байдужості навіть до найсвятішого – власної волі:

*Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поляки панують.
Граї же, море, мовчить, гори,
Гуляй, буйний, полем –
Плачте, діти козацькі,
Така ваша доля!*

Подальша реалізація художнього сюжету також має яскраві хронотопні риси. Зокрема, фольклорна гіперболізація художнього часу спостерігається у продовжуваності бою Трясила з ляхами («*Вже не три дні, не три ночі / Б'ється пан Трясило //*»); «...цей час значною мірою міфологізований у романтичному дусі і тому постає неконкретним ідеалізованим минулим» [2, с. 86]. Такий художній прийом має визначене функціональне навантаження – увиразнює характеристику персонажа, допомагає вказати на виняткову силу та відвагу козацького отамана, а через нього і на військову звитягу козацтва – узагальненого збірного образу. Специфіка означення локусу поля в цьому контексті доповнює враження реципієнта, розкриваючись через візуалізацію – зображення поля бою, вкритого трупами ворогів. Загалом, «як і належить романтичній поемі, композиція сюжету становить пунктир «вершинних» сцен і, відповідно, художній час складений переважно зі сцен та епізодів, змальованих автором-свідком..., що дає змогу читачеві відчутти себе нібито присутнім усередині дії» [5, с. 175]. В цьому ракурсі важливим є топос поля, степу. «Степ у Шевченка наділений ознаками святості, адже з ним пов'язана мрія про українську державу. Запорука цього – славне минуле, уособленням якого, крім могил, начинених у Шевченка козацьким трупом, виступають ще й степи» [2, с. 53].

Новий етап сюжетного розвитку пов'язаний із бінарною хронотопно-міфологічною опозицією «день – ніч». День на рівні міфологічного мислення зазвичай співвідноситься з поняттями «безпечний, свій, зрозумілий», а ніч – із небезпекою, несподіванкою, невідомістю. Проте, обмірковуючи текст поеми, бачимо, що традиційні смислові зв'язки набувають оберненого значення, а бінарна опозиція «день – ніч» як художній означник часопростору фактично руйнує своє усталене сприйняття. День змальовується автором як бенкет зла (шляхти-загарбників), як часопростір, небезпечний для козака, бо засвітла ворог має більшу силу. Натомість додаткове художнє означення *мати*, яке вживається для конкретизації слова *ніч* («*А ніч-мати дасть пораду / Козак ляха знайде //*») посилює фольклорний струмінь у творі й підкреслює специфіку, що в художньому тексті виражена розумінням ночі як торжества добра, безпечного часопростору, який захищає козака від смерті й допомагає долати зло. Очевидно, що таке розуміння ночі як художнього часопростору імпліцитно закладене у назві поеми. Зрештою, схід сонця після переможної ночі у поемі символізує загибель ворогів. Варіація смислових координат бінарної опозиції текстуально підтверджується такими рядками:

*Закрякали чорні круки,
Виймаючи очі;
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі,
Тії ночі кровавої,*

*Що славною стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.*

Статична картина, подана на початку поеми, утворює своєрідне кільце, обрамлюючи пісню кобзаря про Тарасову ніч і повертаючи реципієнта у реальний час. Тут уже можемо говорити про відкрите зіткнення профанного (байдужого, чужого авторові за духом) і сакрального (освяченого боротьбою за волю) хронотопу. «Власне, можемо стверджувати, що це протиставлення сакралізованого і профанного, «чужого» простору є стрижневим для Шевченка. Однак не забуваймо, що це, своєю чергою, певна абстракція, відшукана у структурі художнього тексту [2, с. 93]. Таким чином, маємо чіткий приклад того, як основна смислова домінанта поеми, вказана нами вище, набуває всеохопного значення завдяки засобам часопросторового моделювання художньої дійсності.

Фінал окреслюється поверненням до статичного виміру, в якому прерогатива людей, народу – сидіти у запічку або ж кепкувати у шинку з ворогів. Про славні битви козаків нагадує лише сумна могила – священне місце між небом і землею, але на ній сидить не кобзар-пророк, а ворон – птах, що символізує біду і смерть, неможливість повернення колишніх часів. Автор і тут не втомлюється акцентувати на центральній ідеї, що пронизує весь художній твір – протиставленні волі як негасимої жаги до життя та рабства як духовної смерті: «*Де кров текла козацькая / Трава зеленіє //*». Минулася колишня слава, але ще зостається надія на її повернення.

Отже, в аналізованій поемі Тараса Шевченка спостерігаємо яскравий зразок реалізації часопросторових ознак епічного сюжету, що, безперечно, накладає відбиток на родову приналежність поетичного тексту і дозволяє характеризувати його як ліро-епос. Всеосяжним є просторове зіставлення минувшини і спостереженої автором сучасності. Такий спосіб творення художньої дійсності повною мірою репрезентує існування і функціонування літературного тексту в цілісних часопросторових рамках.

Література

1. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике / М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М.: «Художественная литература», 1975. – 504 с.
2. Боронь О. Поетика простору в творчості Тараса Шевченка / О. Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2005. – 152 с.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
4. Кононенко В. І. Символи української мови: монографія. 2-ге вид., доповн. і перероб. / В. І. Кононенко. – К.; Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2013. – 440 с.

5. Смілянська Л. В. Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка: монографія / Л. В. Смілянська, Н. П. Чамата. – К.: Вища школа, 2000. – 207 с.
6. Шевченко Т.Г. Кобзар / Текстол. підготов., післямова та прим. С. А. Гальченка. – К.: Школа, 2009. – 808 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 1.12.2013 р.
Рекомендовано до друку докт. філол. наук, професором Хоробом С.І.,
канд. філол. наук, доцентом Пилип'юком О.М.*

STORY- AND CHARACTER-MAKING SIGNIFICANCE OF THE TIME-SPACE IN THE POEM «TARASOVA NICH» BY TARAS SHEVCHENKO

A. S. Verlata

*PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk;
department of Ukrainian literature; 76000, Ivano-Frankivs'k,
Shevchenko str., 57; ph. +380 (342) 59-60-74; e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

The article highlights timespace features of Taras Shevchenko's poem about the heroic Ukrainian past of the impact in terms of time-space, including art space, on the plot concept of the author. Proved essential consideration in the light of the poem most skillful use of copyright chronotypical category as this view of the artist's creative vision allows the imagination to compose a complete picture of a literary text .

Key words: *time-space, art space, locus, art time, symbol, binary opposition, lyric-epic.*